

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

UOT 37

Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

DƏRSDƏ FİKRİ ƏMƏLİYYATLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Hikmet Абдул оглы Ализаде
доктор педагогических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ НА УРОКЕ

Hikmet Abdul Alizade
doctor of pedagogical sciences, professor
Baku State University

WAYS OF FORMING MENTAL OPERATIONS IN THE LESSON

Xülasə. Məqalədə şagirdlərdə fikri əməliyyatların formalaşması məsələsi təhlil edilir. Göstərilir ki, uzun illər məktəblərdə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə üstünlük verilib. Fəal və interaktiv təlim isə təfəkkürün inkişafına istiqamətlənib. Bunun üçün sinifdə şagirdlərin fikri əməliyyatlarını inkişaf etdirmək zərurətə çevrilib. Müəllif qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə istinad edərək, şagirdlərdə fikri əməliyyatların inkişafı yollarını açıqlayır.

Açar sözlər: *fikri əməliyyatlar, təfəkkürün inkişafı, ənənəvi təlim, fəal təlim, interaktiv təlim, fəal və interaktiv təlim metodları*

Резюме. В статье анализируется формирование мыслительных операций у учащихся. Отмечается, что на протяжении многих лет в школах учащимся отдается приоритет в приобретении знаний, умений и навыков. Активное и интерактивное обучение направлено на развитие мышления. Для этого необходимо развивать мыслительные операции учащихся на уроках. Ссылаясь на передовой педагогический опыт, автор разъясняет пути развития мыслительных операций у учащихся.

Ключевые слова: *мыслительные операции, развитие мышления, традиционное обучение, активное обучение, интерактивное обучение, активные и интерактивные методы обучения*

Summary. The article analyzes the formation of thought operations in students. It is noted that for many years in schools, priority is given to the acquisition of knowledge, skills and abilities. Active and interactive training is aimed at the development of thinking. For this it is necessary to develop mindful operations of students during lessons. Referring to the previous pedagogical experience, the author explains the path of development of mental operations in students.

Key words: *mental operations, development of thinking, traditional learning, active learning, interactive learning, active and interactive learning methods*

İdrak proseslərinin həyata keçirilməsi insanın fikri əməliyyatlarının inkişaf səviyyəindən asılıdır. Fikir verək, insanlar hər hansı bir

problemlə situasiya ilə rastlaşanda fikri əməliyyatlardan istifadə edərək mühakimə yürüdürlər. Yaxşı mühakimə yürüdə bilmədikdə uğursuz-

luğa düçar olurlar, düz mühakimə yürütdükdə uğur qazanırlar.

Fikri əməliyyatlar insanlara empirik surətdə çoxdan məlumdur. Hələ qədim zamanlardan başlayaraq insanı fikri əməliyyatların inkişaf səviyyəsinə əsasən qiymətləndirmişlər. Bunun üçün Azərbaycan güzəran psixologiyasında "arpanı bölmək" misalından ağılı ölçməyin "tərəzi-si" kimi istifadə olunub. Güzəran psixologiyasında bu əməliyyatlar "min dəfə ölç, bir dəfə biç" misalında öz əksini tapır (1,75). Elə bu günün özündə də belədir, biz hər birimiz problemlə üzləşəndə, problemi həll etmək üçün nəyisə nə iləsə müqayisə edirik, oxşar və fərqli cəhətləri götür-qoy edirik, nəticə çıxarıyıq və s. Bunlar fikri əməliyyatlar adlanır.

İnsan fikri fəaliyyət prosesində (oxu: fikirləşəndə) müxtəlif fikri əməliyyatlardan (analiz, sintez, müqayisə, mücərrədləşmə, fərziyyə irəli sürmə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, təsnifat və s.) istifadə edir, başqa sözlə desək, insan nəyisə araşdıranda təfəkkürün gözəgörməz daxili qanunauyğunluqları fikri əməliyyatlar vasitəsi ilə ifadə olunur.

Fikrimizcə, fikri əməliyyatlar məsələsi müasir şəraitdə psixodidaktik axarda araşdırılmalıdır. Bu köklü məsələni təhlil edəndə isə zəruri surətdə önəmli bir sualla rastlaşırıq: fikri əməliyyatları şagirdlərdə hansı yollarla formalaşdırmaq olar? Bu məsələ fəal və interaktiv təhsil konsepsiyaları baxımından başlıca elmi-metodik məsələdir. Bu köklü elmi-metodik problemi həll etmək üçün şagirdlərin fikri fəaliyyətini formalaşdırma bilən tapşırıqlar hazırlamaq zərurəti meydana çıxır. Aparılmış fundamental tədqiqatlar nəticəsində bu istiqamətdə istər metodoloji, istərsə də metodiki müstəvidə artıq müəyyən maraqlı təcrübə formalaşmışdır, əqli inkişafı intensivləşdirmək imkanı verən yeni tipli tapşırıqlar işləmiş və semantik tapşırıqlar adı ilə məktəblərdə tətbiq edilir. Təqdirə layiqdir ki, bu gün şagirdlərdə fikri əməliyyatların formalaşması istiqamətində bu faydalı təcrübədən getdikcə daha geniş istifadə olunur.

V.V. Davıdov hələ keçən əsrin ikinci yarısında kiçik məktəblilərin əqli inkişafını intensivləşdirən yeni tipli tapşırıqlar hazırlamışdı. Amerika psixologiyasında bu tapşırıqlar semantik tapşırıqlar kimi məşhurdur (2, 93-94). Azərbaycanda semantik tipli tapşırıqlar S.İ. Seyidov

tərəfindən yaradıcılığı stimullaşdırmaq üçün işlənmişdi (3).

Yeni tipli tapşırıqların başlıca xüsusiyyəti nədən ibarətdir? Ənənəvi təlimdə tapşırıqlar şagirdə onun yaddaşını fəallaşdırmaq üçün verilir. Başqa sözlə desək, həmin tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin yadında qalan biliklərin təkrarlanması və möhkəmlənməsi məqsədi ilə həyata keçirilirdi. Yeni tipli tapşırıqlar isə bu tapşırıqlardan köklü şəkildə fərqlənir. Onları həll edəndə yenə şagirdin yaddaşı fəallaşır, lakin bu zaman yaddaşın fəallaşması yeni tapşırıqın həllinə istiqamətlənir. O həm də tapşırıqı icra etmək üçün fikirləşir, axtarır, bu zaman fikri əməliyyatlardan istifadə edir, tapşırıqın yerinə yetirərkən yenilikləri "kəşf" edir, ona bəlli olmayanı tapır. Bu tapşırıqlar sanki "axtaran tapar" atalar sözünün fəlsəfəsinə əsaslanır. Şagird axtarır, bu prosesdə fikri əməliyyatlar aktivləşir. Bu proses iki məsələ ilə əlamətdardır. Birincisi, şagird yenini müstəqil olaraq "kəşf" edir. Bu proqram materialının öyrənilməsi baxımından zəruridir. İkincisi, onun təfəkkürünün və təxəyyülünün inkişafı üçün geniş imkanlar açılır. Bu, şagirdin yaradıcı keyfiyyətlərinin inkişafı deməkdir və o, təlim məqsədlərinin reallaşması baxımından aktualdır.

Beləliklə, görürük ki, ənənəvi təlimdə verilən tapşırıqlar onların yaddaşının fəallaşmasına, yəni mənimsədikləri biliklərin təkrarlanmasına, yada salınmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Yeni tapşırıqlar zamanı isə şagirdə verilən suallar ona fikri əməliyyatlardan istifadə edərək fikirləşməyə, axtarmağa sövq edir, bu prosesdə onun təfəkkürü inkişaf edir.

Ənənəvi təlimdə tapşırıqlar konkretdən mücərrədə yüksəlmə üzərində qurulurdu. Məsələn, şagirdə hər hansı bir şəkil göstərilirdi. Bu şəkildə, məsələn payız fəslə təsvir olunmuşdu. Tapşırıq belə idi: "Bu şəkildə payız fəslə təsvir olunub. Rəssam onu təsvir etmək üçün nələrdən istifadə edib?" Tapşırıqı icra edən şagirdlər orada verilmiş əlamətləri (məsələn, ağac küləyin təsirindən əyilib, hava buludludur, yağış yağır, yol gedən adam bir əli ilə papağını tutub və s.). Müəllimin eyni tapşırıqı başqa formada yerinə yetirməyi tapşıra bilər: şagirdlərə payızı tərənnüm edən şəkil çəkməyi tapşıra bilər. Şagirdlərə verilən bu tapşırıq onlar tərəfindən konkretləşdiriləcək, yəni onlar payızı necə təsəvvür edirlər-

sə, təxəyyüllərində necə çanlandırılırsa, təfəkkürlərinin köməyi ilə konkretləşdirirlər. Beləliklə, biz şagirdlərə iki tapşırıq verdik. Birinci tapşırıqda onlar gördüklərini bildirdilər (fikir verin, yalnız gördüklərini), ikinci tapşırıqda payızı tərənnüm etmək üçün elementlər axtardılar, tapdılar və şəkli çəktilər. Birinci tapşırıqda şagirdlər payızı tərənnüm edən eyni detalları görürdülər və deyirdilər, ikinci tapşırıqda payızın yeni tərənnümü (şəkli) onlar tərəfindən yaradıldı, bu zaman onlar müxtəlif elementlərin kombinasiyasını qurdular. Bu o deməkdir ki, yeni tipli tapşırıqlar mücərrəddən konkretə yüksəlmə yolu üzərində qurulur və qarşıya qoyulan problemin həlli şagirdlərdən fikirləşməyi tələb edir. Təfəkkür də öz qeyri-adi möcüzələrini bu müstəvidə göstərir.

Görəsən müəllim bütün proqram materiallarını da bu yolla şagirdlərə öyrədə bilər? Əlbəttə, məsələn, bir tapşırığa diqqət edək: müəllim "Tıq-Tıq xanımın hekayəsi"ni keçir. Adətən, bu hekayə haqqında müəllim sinifdə danışır, sonra şagirdlər onu növbə ilə oxuyurlar. Sonda müəllim Tıq-Tıq xanımın hekayəsini əzbərləməyi evə tapşırıq kimi verir. Növbəti dərsdə şagirdlər hekayəni əzbər danışirlər. Qabaqcıl müəllimlər dərsi keçərkən şagirdlərə belə suallar verir: Tıq-Tıq xanım nə axtarırdı? Çoban, tülkü və b. onunla dost olmaq istəyəndə Tıq-Tıq xanım nə üçün onlarla dost olmaq istəmədi? Tıq-Tıq xanım nə üçün siçanla dostluq olmağa razı oldu? Bu sualların fonunda şagird insan münasibətləri haqqında, kiminlə və nə üçün dost olmaq olmaz və olar suallarını özləri üçün müəyyən etmiş olurlar. Hekayənin öyrədilməsinin mahiyyəti də bundan ibarətdir. Şagird hekayəni əzbərləyəndə yaddaşı, onu əzbər söyləyəndə şifahi nitqi inkişaf edir. Amma hekayədə verilən hadisələrin mahiyyətinin dərk edilməsi onun həm də təfəkkürünün inkişafına təkan verir.

Görəsən, birinci variant tapşırıqlarda şagirdlər nə üçün ikinci variant tapşırıqlarda əldə etdikləri əqli nəticəni "kəşf" edə bilmirlər. Bu sualın cavabı aydındır: bütün şagirdlər fikirləşə bilmirlər. Fikirləşməyi bacaran şagirdlər, sözsüz ki, bizim birinci variant misalımızda da zəruri əqli nəticə çıxarırlar. Ənənəvi dərsdə həmin şagirdlər fəal olur. İkinci variant tapşırıqda müəllim hamıya fikirləşmək üçün şərait yaradır. Bütün şagirdlər fikirləşib, əqli nəticəyə gələ bilərlər. İkinci variant tapşırıqlar bu imkanı şagirdlərə verir.

Ənənəvi təlimdə də qabaqcıl müəllimlər şagirdləri fikirləşməyə sövq etmək üçün müəyyən tapşırıqlar fikirləşib tapırdılar. Məsələn, belə tapşırıqlardan biri kimi "Yarımçıq hekayə" tapşırığını qeyd etmək olar, bu tapşırıq qabaqcıl müəllimlərin yeniliklərindən biri idi. Müəllim hər hansı bir hekayəni danışmağa başlayırdı. Bir neçə cümlədən sonra o, hekayəni davam etdirməyi hər hansı bir şagirdə həvalə edirdi. Sonra digər şagirdlər növbə ilə hekayəni davam etdirirdi. Ola bilirdi ki, hansısa şagird hekayəni uğurla davam etdirə bilməsin. Bu təbiidir. Belə halda müəllim onlara kömək edir, onları istiqamətləndirməklə və ya suallar verməklə çətin vəziyyətdən çıxmağa kömək edirdi. Dərsdə belə tapşırıqlar maraqlı kəsb etsə də, şagirdləri axtarırsa sövq etsə də belə tapşırıqlardan bütün müəllimlər istifadə etmirdi.

Fəal və interaktiv dərs hafizəni deyil, məhz təfəkkürü və təxəyyülü aktivləşdirməyə yönəlmiş üçün problemin elə təqdim edilməsini tələb edir ki, şagirdin qoyulan problemi həll etməkdə maraqlı olsun. Bunun üçün şagirdə motivasiyanın yaradılması tələb olunur. Təsadüfi deyil ki, motivasiyanın yaradılması fəal və interaktiv dərsin əsas mərhələlərindən biri kimi dəyərləndirilir (4,18). Ənənəvi dərsdə motivasiyanın yaradılmasına əhəmiyyət verilmirdi.

Məktəblərimizdə baş verən bir məqam da bizi narahat etməyə bilməz. Müəllimlər adətən sual verəndə çox vaxt az sayda şagird suala cavab verir. Əgər şagird sinifdə idraki cəhətdən fəal deyilsə, onda fikri əməliyyatların formalaşması qanəddici ola bilməz. Belə halda dərsin inkişafetdirici xarakteri itir. Dərsin inkişafetdirici əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən müəllimlər dərsdə elə şərait yaradırlar ki, şagirdlərin hamısı suallara cavab versin. Bu, ilk növbədə, şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasından asılıdır.

Göründüyü kimi, dərsdə şagirdlərə verilən suallar onların idrakı fəallığını artırmaq imkanına malikdir. Fəal və interaktiv dərslərdə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirilməsi məsələsini sistemli həll edəndə sual paradoksu ilə öz-özünə rastlaşırıq. Sual təfəkkürün inkişafı üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu suallar düşündürücü olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, psixoloqlar şagirdlərə "düşünülmiş suallar" verməyi məsləhət görürlər (5). Bunun üçün müəllimlər belə suallardan istifadə etmək texnikasını mənimsəməlidirlər.

Sınıfdə sual-cavabın həyata keçirilməsi təcrübəsi təhsilin tarixinə çoxdan məlumdur. Sual-cavab dialoq metodunun tətbiqi zamanı daha geniş şəkildə həyata keçirilə bilər. Bütün dövrlərdə mütəfəkkirlər, maarifçilər və qabaqcıl müəllimlər öz iş təcrübələrində bu metoda daha böyük önəm veriblər. Dialoq üçün şəraitin yaradılması sınıfdə sualın meydana gəlməsini və çoxalmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri olmaqla yanaşı, həmçinin şagirdlərin mühakimə yürütməsi, qarşıya çıxan sualları həll etməsi üçün də münbit şərait yaranır. Klassik psixologiyada da, müasir psixoloji tədqiqatlar da təfəkkürün inkişafında sualın əhəmiyyətini dəstəkləyir. Məsələnin belə qoyulması fəal və interaktiv təlim baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsilin tarixinə boylananda sualın psixoloji və pedaqoji effektlərinin Sokrat məktəbində açıqlandığının şahidi oluruq (6,75). Bu məktəbdə təlim dialoq üzərində qurulurdu. Maraqlıdır ki, Sokrat məktəbinin uğurları bütün dövrlərdə aktual səslənib, bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Təhsilin tarixində dialoqun əhəmiyyətini dəyərləndirən bəzi müəllimlərin müxtəlif dövrlərdə kitabları da sual-cavab əsasında yazmağa üstünlük verdikləri haqqında məlumat vardır. Bu yol bu gün də aktualdır. 2020-ci ildə işıq üzünə görmüş “Təhsilimiz: dünəndən sabaha” (müəllifi əməkdar müəllim Asif Cahangirovdur) adlı kitabının yazılmasında sual-cavab metodu prioritetdir. Kitabın qısa zaman kəsiyində böyük uğur qazanmasının səbəblərindən birini burada axtarmaq lazımdır (7).

Ənənəvi dərstdə də uzun müddət Sokrat məktəbinin uğurlarından bu və ya digər dərəcədə bəhrələnməyə çalışıblar. Həmin dövrdə sual-cavab təkrarlanma müsahibəsi kimi həyata keçirilib. Təkrarlanma müsahibəsi hafizənin inkişafına istiqamətlənib, şagirdin mövcud biliklərinin yada salınmasına, təkrarlanmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edib. Keçən əsrin 70-ci illərində ölkəmizdə evristik müsahibə anlayışları əmələ gəldi (8, 165). Bu həmin dövr idi ki, Sovet pedaqoqları məktəbə problemlə təlim (9) ideyasını gətirməklə fəal təlimə keçid etmək istəyirdilər. Bu

özü-özlüyündə mütərəqqi ideya idi və şagirdlərdə fikri əməliyyatların və bu əsasda təfəkkürünün inkişafına istiqamətlənmişdi.

Müasir təhsil konsepsiyaları bu gün dialoq metodunu başlıca metodlardan biri kimi dəyərləndirir. XX əsrin sonlarında dialoqda yeni istiqamət - şagirdlərarası dialoq kəşf olundu. Uzun illər dialoqunun sirlərini araşdıran psixoloqlar “müəllim-şagird”, “şagird-müəllim” dialoqu ilə yanaşı “şagird-şagird” dialoqunun qeyri-adi psixoloji effektlərə malik olduğunu müəyyən etdilər. Bu dialoqdan diskussiyaya keçid prosesi idi (1,108-109; 4,83-84).

Sınıfdə müəllim elə tapşırıq verir ki, hər hansı bir problem bir neçə şagird tərəfindən bir yerdə həll edilir. Bu zaman problemi həll etmək üçün şagirdlər bir-birlərinə sual verirlər, bir-birlərinin fikrinə münasibət bildirirlər, analiz və sintez edirlər, ümumiləşdirirlər, nəticə çıxarırlar, nəticəni yenidən analiz-sintez edir, onun düzgünlük dərəcəsini yoxlayırlar, beləliklə, anbaan məsələnin həllinə yaxınlaşırlar sonda nəticəni müəllimə təqdim edirlər.

Diskussiyanın təşkili interaktiv təlimin fəlsəfəsində önəmli yer tutduğu üçün onun təşkili üçün özünəməxsus məziyyətləri ilə fərqlənən metodlar hazırlanmışdır. Diskussiya, debatlar, qrupla iş, müzakirə xəritələri, rollu oyunlar və s. bu qəbildən olan metodlardır (4, s. 75-88). Onların tətbiqi şagirdlərin yeni biliyi “kəşfində” bir-birinin köməyindən yararlanmağa, onlarda fikri əməliyyatların formalaşmasına şərait yaradır.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil konsepsiyaları dərstdə fikri əməliyyatların formalaşmasını tələb edir. Bu istiqamətdə fikri əməliyyatlarının formalaşması yollarının araşdırılması aktual pedaqoji problemlərdən birinə çevrilmişdi.

Problemin elmi yeniliyi. Fikri əməliyyatların formalaşması son dövrlərdə formalaşmış pedaqoji problemlərdən biridir. Müəllif fikri əməliyyatların formalaşmasının yollarını yeni məzmununda təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təqdim olunan yolların tətbiq edilməsi müəllimlərə dərstdə fikri əməliyyatların daha səmərəli formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Dərs vəsaiti. -Bakı: Ecoprint, -2019, -368 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. -Bakı, -2006, -346 s.
3. Сеидов С.И. Социальная психология творчества. -Баку, -1994, -200 с. 115
4. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. -Bakı, -2008, -149 s.

5. Халпери Д. Психология критического мышления, -СПб.: Питер, -2000, -512 с.
6. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi /Xarici ölkələrin təhsil və pedaqoji fikir tarixi: Dərslik. -Bakı: Nurlar, -2006, -748s.
7. Cahangirov A. Təhsilimiz: dünəndən sabaha. Optimistin baxışları. -Bakı: Şərq-Qərb, -2020, -384 s.
8. Дидактика средней школы. Под. ред М.А. Данилова и М.Н. Скаткина. -М., Просвещение, -1975, -303 с.
9. Махмутов М. И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, -1975. – 367 с.

E-mail: hikmet56@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.